

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ
«ԲԱԶՄԱՎԵՊ»-Ի
ԷՋԵՐՈՒՄ (1843-1893 ԹԹ.)

Բանասիր. գիտ. դոկտոր Վ. Գ. Համբարձումյան

vazgengurgeni@mail.ru

Բանալի բառեր. գրաբարի և աշխարհաբարի առնչություն, լեզվի մակարդակ, հնչյունաբանություն, ուղղագրություն, լեզվի ոճերի քննություն, բառապաշար, բառարանագրություն, բնագրի վերլուծություն, լեզուների մասին տեղեկություն:

1. Մեր այս թեմային առնվող նյութերը փոքրիշատե գտնում ենք Մխիթարյան միաբանության «Բազմավեպ» հանդեսի 1843-1893 թթ. էջերում (ճիշտ 50 տարվա մի ժամանակահատված): Այդ նյութերն այստեղ ներկայացնում ենք ակնարկի՝ նախնական վերլուծության ձևով, նկատի ունենալով, որ հետագայում խնդրին անդրադառնալու ենք ավելի լայն քննությամբ՝ թե՛ ժամանակի և նյութի ընդգրկման առումով, թե՛ հայոց լեզվի ընդհանուր պատմության հարցերի առնչությամբ¹:

2. Այս դեպքում առանձնացրել ենք չորսուկես տասնյակ հոդված, որ պայմանական անվանումով կարելի է ներկայացնել հետևյալ խմբերի մեջ²:

ա) Գրաբարի և աշխարհաբարի առնչություն. «Աշխարհաբար լեզուի վրայ» («*Բազմավեպ*», 1843, Ա, էջ 76-80), «Հայերեն գրաբար լեզուի յստակութեան վրայ» (ն. տ., 1846, Դ, էջ 196-204), «Աշխարհիկ կամ նոր լեզու» (ն. տ., 1878, Զ, էջ 213-228):

բ) Ճարտասանական (ոճական) ոլորտի դիտարկումներ. «Առատաբանութեան ոճ» («*Բազմավեպ*» 1861, ԺԹ, էջ 85-90, 107-

¹ Այդ տարիներին, թերևս տեղին է նշել, հանդեսը խմբագրել են հ. Գաբրիել Այվազյանը (1843-1848 թթ.), հ. Ղևոնդ Ալիշանը (1848-1851 թթ.), հ. Օգսենտիոս Գուրգենյանը (1852-1853 թթ.), հ. Գրիգոր Ճելալյանը (1854-1856 թթ.), հ. Հմայակ Պապիկյանը (1856-1857 թթ.) և ուրիշներ:

² Նյութերը բերում ենք ըստ հանդեսի առանձին լույս տեսած ցանկի՝ մեր խմբավորմամբ (տե՛ս «Ընդհանուր ցանկ նիւթոց յիսնամեայ Բազմավեպաց, Ա-Ծ, 1843-1893», Վենետիկ, 1896):

110), «Սղագրութիւն հայկական» (ն. տ., 1885, ԽԳ, էջ 229-233, նաև 1886, ԽԴ, էջ 34, 103-110) և այլն:

զ) Հնչունաբանություն (ուղղագրություն, տառադարձություն, կետադրություն). «Յաղագս բնիկ հնչման հայկական տառից» («*Բազմավէպ*», 1845, Գ, էջ 361-367), «Հին և նոր անուանց տառադարձութեանը վրայ տեղեկութիւն» (ն. տ., 1846, Դ, էջ 51-54. հեղ.՝ հ. Է. Հյուրմուղյան), «Մեր *n* գրին հնչմանը վրայ» (ն. տ., 1846, ԽԲ, էջ 262-263), «Յաղագս թարգմանութեան Աստուածաշունչ տառից ի հայ լեզու» (ն. տ., 1850, Ը, էջ 212-217, 1851, Թ, էջ 230-236. հեղ.՝ հ. Գ. Զարբհանալյան), «Շեշտ կամ շեշտումն ձայնի» (ն. տ., 1862, Ի, էջ 72-75), «Ուղղագրութիւն *աւէն* բառի» (ն. տ., 1884, ԽԲ, էջ 238-239), «Բացայայտութիւն մեր հայկական տառերու հնչման և գրութեան մասին» (ն. տ., 1886, ԽԴ, էջ 192-199. հեղ.՝ հ. Ա. Տիրոյան), «Տեսութիւն տառադարձութեան խնդրոյն և հայերէն նշանագրաց վրայ» (ն. տ., 1889, ԽԵ, էջ 21-42, 97-103, 129-134, 161-170. հեղ.՝ հ. Բ. Սարգիսյան), «Հայ լեզուի կետադրութիւնք» (ն. տ., 1890, ԽԸ, էջ 167-1970. հեղ.՝ հ. Ա. Տիրոյան):

դ) Բառարանագրություն. բառարաններ. «Տեսութիւն ի գանձ լեզուի Հայոց կամ Ստեփանեան բառարան» («*Բազմավէպ*», 1852, Զ, էջ 86-95. հեղ.՝ հ. Ղ. Ալիշան), «Նոր բառգիրք հայ-անգլիարէն» (ն. տ., 1879, ԼԷ, էջ 190-192³):

ե) Հայերենի ձևաբանական միավորներին անդրադարձ. «Մեր աշխարհաբառին մէջ մտած քանի մը օտարազգի մասնիկներու վրայ» («*Բազմավէպ*», 1847, Ե., էջ 165-168. հեղ.՝ հ. Գ. Այվազյան), «Ռամկական լեզուին մէջ գործածուած *կը* կամ *կու* մասնիկին վրայ» (ն. տ., 1849, Ե, էջ 104-106. *ը*-ով գրությունը բնագրինն է. - Վ. Հ.)⁴, «*Ե՞ր*, թէ *է՞ր*» (ն. տ., 1890, ԽԸ, էջ 394):

զ) Հայ բնագրագիտություն, բանասիրություն, լեզվի ուսուցում և կրթական-ուսումնական գործունեություն. «Ազգային լեզուն պա-

³ Այս բաժնի. եթե ոչ այդ տարիների «Բազմավէպի», լավագույն հոդվածներից մեկն է «Ճառ ընթերցեալ ի հայկական ճեմարանից: Տեսութիւն ի Գանձ լեզուին Հայոց կամ Ստեփանեան բառարան» վերտառությամբ աշխատանքը (հեղ.՝ հ. Ղ. Ալիշան)՝ բանասիրական, բնագրագիտական և բառագիտական յուրօրինակ դիտարկումներով և արժանավոր գնահատությամբ: Ավելի մանրամասն տե՛ս Վ. Գ. Համբարձումյան, Ակնարկներ հայ բառարանագրության պատմության (X-XVII), հ. 2, Ե., 2015, էջ 65-91:

⁴ Երևանի Մաշտոցյան Մատենադարանի Լ. Խաչիկյանի անվան հայագիտական սրահի օրինակում սույն հոդվածը բացակայում է:

հելուն վրայ» («*Բազմավէպ*», 1843, Ա, էջ 76-80), «Տարերք հայերէն քերականութեան դպրատանց տղոց համար» («*Բազմավէպ*», 1847, Ե, էջ 29-31), «Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց» (ն. տ., 1852, ԺԶ, էջ 181-182), «Մատենագիրք ցնորորդ դար» (ն. տ., 1861, ԺԹ, էջ 31-32), «Մեսրոպեան դար հայկական լեզուի» (ն. տ., 1875, ԼԳ, էջ 7-16), «Արևելեան կենդանի լեզուաց մասնաւոր դպրոց ի Փարիզ» (ն. տ., 1890, ԽԸ, էջ 352-360) և այլն:

է) Թարգմանական գրականության բնագրի լեզվի վերաբերյալ դիտարկում. «Թարգմանութեան վրայ» («*Բազմավէպ*», 1873, ԼԱ, էջ 321-333. հեղ.՝ հ. Է. վ. Հյուրմյուզյան), «Հելլենաբանութիւն և հելլենաբան թարգմանիչք հայկական լեզուի (դար Զ-Ժ)» (ն. տ., 1875, ԼԳ, էջ 118-126), «Ընդհանուր տեսութիւն մը նախնեաց թարգմանութեանց վրայ դատաստան ընելու» (ն. տ., 1875, ԼԳ, էջ 352-357):

ը) Բառաքնություն և ծագումնաբանություն, փոխառություններ. «Նորահնար բառերու վրայ» («*Բազմավէպ*», 1845, Գ, էջ 267-271), «Նաբոլէոն անունը» (ն. տ., 1874, ԼԲ, էջ 42), «Հայ անուան վրայ» (ն. տ., 1846, էջ 18-20. հեղ.՝ հ. Գ. Այվազյան),

թ) Այլ լեզուների վերաբերյալ գիտելիք (լատիներեն, չինարեն և այլն). «Լատին լեզուն» («*Բազմավէպ*», 1855, ԺԳ, էջ 47-48, 110-112), «Տեսութիւնքի լատին բարբառ, և որ ինչ ի վարժից նորին շահ» (ն. տ., 1855, ԺԳ, էջ 21-24), «Չինաց լեզուն» (ն. տ., 1856, ԺԴ, էջ 105-106):

ժ) Հայոց լեզվի և լեզվաբանության պատմություն. «Հայերէնագէտ եւրոպացիք» («*Բազմավէպ*», 1845, Գ, էջ 59-62), «Լեզուագիտութիւն» (ն. տ., 1849, էջ 258-263, 292-298. հեղ.՝ հ. Ղ. Ալիշան), «Ներքովթ և աշտարակն լեզուաց» (ն. տ., 1890, ԽԸ, էջ 432-445), «Սկիզբն հայկական լեզուի և Դիոնեսիոսի Թրակացոյ քերականութիւն» (ն. տ., 1877, ԼԵ, էջ 97-103. հեղ.՝ հ. Ա. Սուքրյան) և այլն:

Մեկ տասնյակ խմբով (համապատասխան ձևակերպմամբ) առանձնացումը, ցույց է տալիս առհասարակ լեզվի, մասնավորաբար հայերենի վերաբերյալ ժամանակին հուզող հարցերի շրջանակը: Հոդվածների հեղինակները իրենց հնարավորության սահմաններում տվել են այդ հարցերին լուծումներ, մասամբ մատնանալով դրանց վերջնական լուծման ուղիներ: Առանձնացվող խմբերում ընդգրկվող հոդվածները քանակի և ծավալի առումով ևս տարբեր են:

Հանդեսի էջերում համեմատաբար լայն ուշադրության առար-

կա են եղել հայերենի հնչյունաբանությանը (այն է՝ ուղղագրություն, տառադարձություն, կետադրություն), բառապաշարին և ձևաբանությանը վերաբերող հարցերը, ընդ որում դրանց քննարկումն ավելի շատ ունեցել է գործնական բնույթ, իսկ տեսական, առավել ևս այլ լեզուների, ինչպես նաև դրանց՝ հայերենի հետ ունեցած կամ հանդես բերվող առնչությունների հարցերը բավականին քիչ, կարելի է ասել աննշան տեղ են զբաղեցնում:

Եվ հայերենի ծագման բնույթին անմիջական առնչվող հոդվածներ գրեթե չկան (առանձնացվող շուրջ չորսուկես տասնյակից, թերևս, մի քանիսը), մանավանդ որ այդ ժամանակաշրջանում (1840-1890թթ.) հայ բանասիրության, հայերենի համեմատական ուսումնասիրության բնագավառներում կատարվում էին շրջադարձային քայլեր, իսկ այդ ամենը գրեթե չենք գտնում ամսագրի լեզվագիտական բաժնի հոդվածներում, և դա այն դեպքում, երբ եվրոպացի հայագետների զգալի մասը, որ հայերենի վերաբերյալ տպավորիչ ծառայություն էր բերում, վերջինիս իմացական վարկը դնում ժամանակի առումով գիտական բարձր պատվանդանի վրա, իրենց նախնական կրթությունը այս կամ այն խորությամբ ձեռք էին բերել Մխիթարյան միաբանության միջավայրում:

3. Այս շրջանում, ինչպես հայտնի է, եվրոպական հայագիտությունը գտնվում էր հարաճուն զարգացման պայմաններում, արևելյան լեզուների մեջ մասնագիտացող աղբյուրագետ-լեզվաբաններից շատերը (Պետերման, Լագարդ, Հյուբշման և ուրիշներ) լուրջ հետաքրքրություն էին հանդես բերում հայերենի նկատմամբ՝ համապատասխան գիտելիքներ ձեռք բերելով հայագիտական տարբեր հաստատություններում, ի մասնավորի Մխիթարյան միաբանության միջավայրում:

Այնինչ, այս մասին հիշյալ տարիներին լույս տեսնող «Բազմավեպ»-ի էջերում չենք գտնում այդ կարևոր փաստին վերաբերող որևէ անդրադարձ: Ուստի կարելի է ասել, թե Մխիթարյանները այս շրջանում ավելի շուտ գործնական, քան տեսական խնդիրների են ձեռնամուխ լինում՝ հայերենի գրական կանոնարկում, լեզվի տարածմանը հետամուտ կոնկրետ միջոցառումներ(լեզվի ուսուցում և այլն), հին մատենագիրների ձեռագրերի տպագրություն, լեզվի բառագանձի բառարանային ամբարում, աշխարհի լուսավորական

անցուդարձի տեղեկացում ազգին և այլն, որ ժամանակի քաղաքակրթական առումով հրատապ էր և նպատակային:

4. Վերը խմբավորված հոդվածներից ունենք այն ընդհանուր տպավորությունը, որ դրանք այս կամ այն չափով արձագանք են հայերենի վերաբերյալ ժամանակին հուզող հարցերի, ուստի գրված են եղել հրապարակային քննարկման նպատակով: Եվ ըստ այդմ՝ նկատում ենք, որ դրանք, լինելով մամուլում լույս տեսած աշխատանքներ, հիմնականում ակնարկային բնույթի են՝ հրապարակային ոճին բնորոշ շեշտով: Ուստի արծարծվող հարցերի քննությունը մեծ մասամբ հեռու է տեսական լինելուց, ըստ այդմ՝ մասամբ կարևոր հայոց լեզվի պատմությունն ավելի իրական ձևով ներկայացնելու տեսանկյունից:

Ուստի դրանցից առաջին հերթին թերևս առանձնացնելի են հ. Արս. Բագրատունու «Հայերեն գրաբար լեզուի յստակութեան վրայ» (1846, թ. ԺԶ, էջ 196-204), հ. Ղ. Ալիշանի «Լեզուագիտութիւն» (1849, Է, էջ 258-263, 292-298), ինչպես նաև հ. Արս. Սուքրյանի «Սկիզբն հայկական լեզուի և Դիոնեսիոսի Թրակացոյ քերականութիւնը» (1877, թ. ԼԵ, էջ 97-109) բավականին ուշագրավ հոդվածները, որոնք ընդհանուր տեսականից բացի ունեն որոշակի կարևորություն հալածիտության համար:

5. Նկատի ունենալով տեղի սղության հանգամանքը՝ ստորև անդրադառնում ենք վերը նշված հոդվածներից մի քանիսին, որոնք հայերենի ուսումնասիրության առումով այսօր ևս արժանի են ուշադրության:

Շ. Արս. Բագրատունին «Հայերեն գրաբար լեզուի յստակութեան վրայ» հոդվածում նախ՝ տարբերում է երկու կարգի՝ մեռած և կենդանի լեզուներ, որոնք պայմանավորված են այդ լեզուները կրող ժողովուրդների գոյության և զարգացման իրողությամբ, այնուհետև՝ անդրադառնում է հին գրական հայերենի ներսում ոճական, ինչպես նաև առհասարակ թարգմանական տարբերություններին, մասամբ՝ տեղ գտած տերմինային երկվություններին (տարբերակումներին)⁵: Այս մոտեցմամբ խմբավորումը, ի դեպ, այլ է, քան նրա՝ հետա-

⁵ Շ. Արս. Բագրատունի, Հայերեն գրաբար լեզուի յստակութեան վրայ // «Բազմավէպ», 1846, ԺԶ, էջ 196-204: Նկատի ունենալով հարցի կարևորությունը՝ մենք նախատեսում ենք այն քննարկել առանձին, իսկ այստեղ ներկայացնում ենք ուրվագծորեն:

գայում կատարած դասակարգումը (իմա՝ «ոսկի դար», «արծաթի դար», «պղնձի դար» և այլն)⁶:

Այդ հոդվածում հեղինակը կատարում է գրական հուշարձանների դասակարգում («դասերի» առանձնացում)՝ հիմնված լեզվական կողմի վրա, որը, ըստ էության, առաջին անգամ է կատարվում հայագիտության մեջ⁷: Հայ հին (գրաբար) մատենագրական երկերը բաժանում է երեք խմբի՝ վերջինի մեջ տեսնելով երկու ենթախումբ. «Հայերեն գրականությունն իսկ թարգմանչաց առնեն ինչպիսի ժԲ կամ ժԳ դարը աղէկ քննելու որ ըլլանք, իրեք տեսակ այլ և այլ մատենագրութիւն կը գտնենք»⁸:

1-ին «դաս» Աստվածաշունչ, Պատարագամատույց, Մաշտոց, Շարական⁹, այնուհետև՝ Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Կորյուն, Եզնիկ, Եղիշե, Մանդակունի, Փարպեցի, Խորենացի («Պատմութեան մէջ շատ տեղ»), Լուսավորիչ («Յաճախապատումը»), Ոսկերեան («մի մեկնութիւնը»), Բարսեղ Կեսարացի («Վեցօրեայք»), Սեբերիանոս («Ճառերը»), Կյուրեղ Երուսաղեմացի («Կոչումն ընծայութեան»)¹⁰:

2-րդ «դաս» («գաւառական կամ ինքնահնար ոճով գրքեր»)՝ Խորենացի (Պատմության 1-ին գիրքը, Ճառերը, մանավանդ Պիտոյից գիրքը՝ «թէ որ անորն է»), այնուհետև Օձնեցի, Հովհաննէս կաթողիկոս, Մագիստրոս¹¹,

3-րդ «դաս»՝ երկու ենթախմբով. ա) ասորական թարգմանություններ, որ «թէպէտ բառերն ու ասացուածքն ընտիր առջի դասի պէս, բայց ասորիի ծանր՝ դանդաղ և ճապաղ կամ ըսենք երկայնախօս ձանձրալի ոճն ու դարձուածքն առեր են». Եվսեբիոս («Եկեղեցական պատմություն»), Մծբնացի («Զգոն» գիրքը), Եփրեմ և այլն, բ) այլ թարգմանություններ, «որիտմէ (լատին.- Վ. Հ.) թարգ-

⁶ Հ. Արս. *Բագրատունի*, Հայերեն քերականություն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 630-632 և այլն:

⁷ Նույն տեղում, էջ 201:

⁸ Նույն տեղում, էջ 200:

⁹ «Ասոնք ազգային գրքեր ըլլալուն՝ երկբայութիւն չկայ, և ապա ասոնք կ'ըլլան մեզի օրինակ բուն ազգային լեզուն և ոճը ճանչնալուն ընդունելու» (ն. տ., էջ 201):

¹⁰ Բագրատունին այս դասի մեջ դնում է նաև հետագա հեղինակների (Շիրակացի և այլն), այսինքն՝ ունի «բուն ազգային լեզվի և ոճի» առանձնացման իր ճիշտ պատկերացումը, որ տեսական առումով հեռանկարային է լեզվի պատմության համար:

¹¹ Այս կետում նշվում է նաև՝ «Եւ կամ տաճկական և արաբական դպրոցին ազգին մէջ մտնելէն՝ ասիական ճոռոմութիւն մը ու փարթաւութիւն մը ոմանց փառաւոր երևալէն եղած կրնայ ըլլալ, ինչպէս է ընդհանրապէս Օձնեցիին ոճը, Յովհաննէս կաթողիկոսին, Մագիստրոսին և այլն» (ն. տ.):

մանած ըլլալով, կամ թէ և քովէ շարադրած, բայց թարգմանչին յունասիրութենէն ըսեմ, չէ նէ հայերէնի խամութենէն, յունաբանութիւն կը հոտին»¹²:

Այնուհետև, այս դասի երկրորդ ենթախումբն, իր հերթին, տրոհվում է երեքի. նախ («որ հայու ականջ մը բնաւ ամեննին բան չը հասկնար»)՝ Դավիթ Անհաղթ (թարգմանությունները), այնուհետև («որ իրաւ շատ յունաբան էն, բայց հայերէն աղէկ գիտցողը աշխատանք կրնայ քիչ մը բան հասկնալ»)՝ Դավիթ Անհաղթ («Սահմանք»), Փիլոն Եբրայեցի («շատ տեղերը»), Պլատոն («քանի մը գործքերը»), վերջապէս («որ շատ աւելի մօտ է ազգային ոճին և հասկանալի հայու ականջին»)՝ Եվսեբիոս («Քրոնիկոն», «Աղէքսանդրի պատմութիւն»), Նյուսացի, Նազիանզացի («թէպէտ ասոնք ալ շատ հեռու են առջի դասի յատկութենէն») և այլն¹³:

Այդ դասակարգումն, անշուշտ, նկատի են առել հետազայում (Ա. Այտընյան, Թ. Թոռնյան, Ն. Բյուզանդացի, Հ. Աճառյան և այլք), սակայն տարբեր կերպ են մոտեցել հարցի լուծմանը՝ առաջին հերթին նկատի ունենալով հին հայերէնի (միայն 5-րդ դ.) «արտադրանքը»՝ այն խմբավորելով իբրև ոճական «դասեր», մյուս հերթին՝ առանձնացումը մշտապէս կատարվում է այդ «արտադրանքի» ինքնուրոյն կամ թարգմանական բնույթի լինելու նկատառումով¹⁴: Իսկ սա նշանակում է, որ բնավ ընդունելի չէ, ավելին՝ գիտական փաստի առումով սխալ է գրաբարի լեվառճական խմբերը («դասերը») ներկայացնել ուշ շրջանի հեղինակների (օրինակ՝ Հ. Աճառյանի և այլն) անունով, որ նկատվում է վերջին տարիներին լույս տեսնող աշխատանքներում, հատկապէս դասագրքերում: Պետք է նկատի ունենալ, որ Աճառյանը լիովին հիմնվում է իր նախորդի՝ Ն. Բյուզանդացու դասակարգման վրա, իսկ վերջինիս համար, ինչպէս բարեխղճորեն նշում է նա իր աշխատանքում, հիմք է եղել իր նախորդի՝ վիեննական մխիթարյան դպրոցի բանասեր Թ. Թոռնյանի

¹² Նույն տեղում, էջ 202:

¹³ Նույն տեղում, էջ 201-202:

¹⁴ Տե՛ս Ա. Այտընեան, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 54-64: Թ. Թոռնեանց, Հատընտիր ընթերցուածք ի մատենագրութեանց նախնեաց, Վիեննա, 1891: Ն. Բիւզանդացի, Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք, Տփղիս, 1900, էջ 18-20: Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, Ե., 1951, էջ 77-83: Հարցին մանրամասն անդրադառնալու ենք մեր մեկ այլ աշխատանքում:

կողմից կատարված դասակարգումը¹⁵:

Բագրատունու մյուս կարևոր աշխատանքը վերաբերում է հայերենում տեղ գտած նոր («նորահնար») բառերին¹⁶: Հեղինակը քննության է առնում գիտական լեզվի մեջ մուտք գործող տերմինների գործածությանը՝ ամենից առաջ նկատի ունենալով դրանց կազմության նպատակահարմարությանը, որ նշանակում է, թե լեզվի կանոնարկման առումով բառապաշարի այդ մասը նույնպես պիտի լինի բնական, զերծ այլ լեզուներից եկող՝ հայերենին խորթ հատկանիշներից:

Բ. Հ. Ղ. Ալիշանը հանդեսի էջերում բավականին ուշագրավ հոդված է նվիրել Ստ. Ռոշքայի բառարանին, որը մինչ այդ եղել է նրա մի բանախոսության թեման¹⁷:

Հեղինակը նախ՝ պարզում է Ռոշքայի անձի վերաբերյալ շփոթը (բառարանի հեղինակը Ստեփանոս Կամենիցացին է, ոչ թե Ստեփանոս Լեհացին), այնուհետև անդրադառնում է այն առարկություններին, թե բառարանի ստուգաբանական մասը անհավաստի է, այլև բառարանում բերվում են հեղինակների անուններ, որոնք անհայտ են առհասարակ, խոսվում է այն առավելությանի մասին, որ բառարանում նշվում են օտար հեղինակներ (մատենագիրներ՝ Պլինիոս, Կիկերոն, Սենեկա և այլք), որոնց երկերի թարգմանությունները հարստացնում են հայերենի բառապաշարը նոր բառերով:

Այնուհետև, ըստ Ալիշանի՝ Ռոշքայի բառարանի շնորհիվ հայտնի են դառնում «գլխաւորք ի պատմչացս ըստ պատուականութեան հնութեան և ճոխաբանութեան» (իմա՝ Հովհաննէս, Մեսրոպ, Մատթէոս, Մխիթար և այլն անուններով պատմիչներ), որ այլ աղբյուրներում չեն նշվում, այլև բառարանում իբրև վկայություն բերված բնագրային հատվածների բաղդատությամբ ճշգրտվում է տվյալ երկի հեղինակային պատկանելությունը¹⁸:

Առավել ուշադրություն է դարձվում այն հանգամանքին, որ

¹⁵ Ն. Բիւզանդացի, նշվ. աշխ., էջ 20:

¹⁶ Հ. Արս. Բագրատունի, Նորահնար բառերու վրայ // «Բազմավեպ», 1845, Գ, էջ 267-271:

¹⁷ «Տեսութիւն ի գանձ լեզուի Հայոց կամ Ստեփանեան բառարան» // «Բազմավեպ» (ամսագիր), 1852, Զ, էջ 86-95: Այս հոդվածի մասին ավելի մանրամասն տե՞ս Վ. Գ. Համբարձումյան, Ակնարկներ հայ բառարանագրության պատմության (X-XVIII դդ.), Ե., 2015, էջ 69-74:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 89-93:

Ռոշքայի այդ գործը բառերի քանակի առումով կանխում է հետագա ամենածավալուն բառարաններին. «Իսկ ի կնիք բանիցս ի պարծանս հեղինակի Բառարանին արժան համարիմ յիշել և զճոխութիւն բառիցն, զոր թեպէտ ոչ արկի ի թիւ, այլ ոչ շատ պակաս քան զմերոյս մեծի բառարանի, իցեն իբրև 4500 կամ 5000 բառք նորագիտք ի նմա, զի իմ 4200 բառս նշանակեալ է անտի յիմում Առձեռն օրինակիս»¹⁹ :

Ըստ այսմ՝ կարելի է կարծել, որ Ռոշքայի ձեռագիր բառարանի հրատարակումը անհրաժեշտ է, որպիսով այն կդառնա լայն ուսումնասիրության առարկա՝ մեծապես նպաստող հայերենի բառապաշարի ընդհանուր պատմության վերաբերյալ առավել ստույգ տեղեկանալու գործին:

Հ. Ղ. Ալիշանը հետագայում ևս հեղինակում է հոդվածներ, որոնք ուշագրավ են հատկապես լեզվի ընդհանուր տեսական հիմունքի առումով: Այդպիսին է նրա համեմատաբար ծավալուն «Լեզուագիտութիւն», որում առավելաբար շոշափվում են հայոց լեզվի ուսումնասիրության պատմությանը վերաբերող հարցեր, ըստ այդմ արվում կարևոր դիտարկումներ²⁰:

գ. Հանդեսի էջերում լույս տեսած բանասիրական-լեզվաբանական լավագույն հեղվածներից մեկն էլ հ. Արս. Ղազիկյանի վերը նշված՝ «Սկիզբն հայկական լեզուի և Դիոնեսիոսի Թրակացոյ քերականութիւնը» վերնագրով աշխատանքն է:

Հայտնի է, որ Թրակացոյ քերականության թարգմանությունը եղել է 5-րդ դ. առաջին կեսին, ուստի օրինակ՝ դասական հայերեն թարգմանության: Վերջինիս լեզվի վերաբերյալ եղել են տաբեր կարգի ուսումնասիրություններ: Նրանում տեղ գտած նյութերին, մանավանդ հայերենի և հունարենի հնչյունական համարժեքներին, բազմիցս են անդրադարձել (Թ. Թոռնյան, Հ. Աճառյան և ուրիշներ): Հ. Աճառյանը, օրինակ, իր «Հայոց գրերը» և մյուս աշխատություններում, քննության առնելով սկզբնավորման շրջանի հայերենի բաղաձայների հարցը, ի թիվս այլ հնարքների, դիմում է նաև Թրակացոյ քերականության տվյալներին, նաև ըստ այդմ անում եզրակացություններ (ձայնեղների դիմաց ձայնեղներ, խուլերի դիմաց խուլեր և այլն):

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 95:

²⁰ Տե՛ս «Բազմավեպ» (ամսագիր), 1849, Է, էջ 258-263, 292- 298:

Հ. Արս. Ղազիկյանի սույն հոդվածը (1877, ԼԵ, էջ 97-103) ժամանակի առումով կանխում է նախորդ ուսումնասիրողների արածը, որպիսով, կարելի է ասել, թե այն հիմք է հանդիսացել մյուսների համար:

Այս հոդվածին մենք անդրադառնալու ենք մեր հետագա աշխատանքներում, այստեղ միայն նշենք ամենակարևորները:

Նախ՝ կատարվում է հունարենի և հայերենի հնչյունների արտասանության գուգադրում, որ արել էր Ս. Պարթևը («Ս. Սահակին առաջին գործն եղաւ հայ գրերն յունին դիմաց կարգաւորել»), և բերվում է այդ տախտակը, ասելով՝ «սա է մեր այժմու տառադարձութիւն կոչածն, կամ փոխանակութիւն տառից»²¹:

Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է հարցի բանասիրական-լեզվական կողմին, շոշափվում են հարցեր (նախամետրոպիան հայ գրի գոյություն, հունարենի հետ հայերենի այբուբենի աղերսներ, հունաբան մասնիկների փոխառություն և այլն), որոնք կարևոր են հայագիտության համար՝ թե՛ ժամանակի, թե՛ նաև հետագայի առումով, սակայն ոչ այնքան շոշափելի լուծումներ են պարունակում²²:

Հայոց գրերի արտասանության հարցը ինչպես այլ դեպքերում, այնպես էլ Թրակացու քերականության թարգմանության նյութի հետ կապված գրեթե մշտապես եղել է քննարկման առարկա, որպիսին հանդիպում ենք նաև այս հանդեսի տարբեր տարիների էջերում²³:

Հ. Արս. Ղազիկյանի սույն հոդվածը, իրոք, չի կորցրել իր արդիականությունը, որովհետև կան հետաքրքիր դիտարկումներ, որոնք կարևոր են հայոց լեզվի պատմական հնչյունաբանության լայն ուսումնասիրման համար:

Կան նաև այլ կարգի հոդվածներ, որոնց վերը շարադրվածի ընդդիմաբ անդրադառնալը մեզ շատ հեռուն կտարներ մեր սույն աշխատանքի համար հնարավոր սահմաններից:

²¹ Նույն տեղում, էջ 100:

²² Տե՛ս «Բազմավեպ» (ամսագիր), 1877, ԼԵ, էջ 97:

²³ Հմմտ. Յաղագս բնիկ հնչման հայկական տառից // «Բազմավեպ», 1845, Գ, էջ 361: «Ո գրին հնչման վրայ» // «Բազմավեպ», 1846, ԽԲ, էջ 238: «Յաղագս թարգմանութեան Աստուածաշունչ տառից ի հայ լեզու» // «Բազմավեպ», 1950, Ը, էջ 212, 1851, Թ, էջ 230: «Բացայտութիւն մեր հայկական տառերու հնչման և գրութեան մասին» // «Բազմավեպ», 1889, ԽԵ, էջ 21, 27, 129, 161 և այլն:

Այդպիսին է, օրինակ, «Աշխարհիկ կամ նոր լեզու» («Բազմավեպ», 1878, Զ, էջ 213-228) անստորագիր հոդվածը՝ գրված այն ժամանակաշրջանում, երբ արդեն աշխարհաբարը լիովին տիրապետող էր՝ ի համեմատություն գրաբարի²⁴։ Այդպես նաև հանդեսի լավագույն հոդվածներից մեկը՝ վերնագրված «Մեսրոպեան դար հայկական լեզուի» (1875, ԼԳ. էջ 7-16), որում անդրադարձ կա իր ժամանակի համար հուզող, այսօր ևս հետաքրքրություն ներկայացնող որոշակի հարցերի, եթե խնդրին մոտենալու լինենք նոր հայեցակետից։

Կարևոր ենք համարում սեղմ ներկայացնել հանդեսի լավագույն հոդվածներից մեկը՝ «Թարգմանության վրայ» («Բազմավեպ», 1873, ԼԱ, էջ 321-333) վերտառությամբ, որի հեղինակ հ. է. Հյուրմյուզյանը բավականին հստակ վերլուծությամբ, դիպուկ և հիմնավոր օրինակներով անդրադառնում է հայերենի մեջ թարգմանության բերումով տարբեր ժամանակներում տեղ գտած նախ՝ լատինատիպ անհամար նորամուծություններին, որոնք, ինչպես գիտենք, ժամանակին հաղթահարվում են՝ շնորհիվ Մխիթարյանների գործադրած հետևողական ջանքերի²⁵։

Այդպես էլ նա քննում է համեմատաբար նոր ժամանակներում ֆրանսերենից կատարված թարգմանությունների հետ կապված հայերենում նկատվող անհարիր շատ ձևեր, նույնպիսի կազմություններ, նույնիսկ իմաստային անճիշտ գործածություններ, որոնք բերվում են զուգահեռաբար, վերլուծվում և գնահատվում։

Հեղինակն իր տեսական ճիշտ մոտեցումն ունի, որ պատկերավոր ձևով տալիս է հոդվածի հենց սկզբում. «Թարգմանութիւն ըսածնիս լեզուէ լեզու բան մը անցընելն է. և ինչպէս դեսպանն իր թագաւորին խօսքը ուրիշի որ կը տանի, այնչափ բառերուն չի կապուիր՝ որչափ իմաստիցը, ասանկ ալ թարգմանիչն պիտոր ջանայ թարգմանած խօսքին իմաստն նոյն ուժով քան թէ նոյն բառերով բացատրել։ Ուր որ կարելի է բառերն ու ոճերը ալ պահել, լաւագոյն կ'ըլլայ թարգմանութիւնը, բայց ամեն տեղ չի յաջողիր այս կերպը»²⁶։

²⁴ Ավելի մանրամասն տե՛ս Վ. Գ. Համբարձումյան, Գրաբարի գործառնությունը որպէս գրական լեզու ԺԸ-ԺԹ դդ., Ե., 1990, էջ 56-61։

²⁵ Հմմտ. Վ. Գ. Համբարձումյան, Լատինաբան հայերենի պատմություն (14-18-րդ դդ.), Ե., 2010, էջ 317-337։

²⁶ Նույն տեղում, էջ 321։

Փաստալից և տեսական ուժ պարունակող այս ուսումնասիրությունը, ինչպես գիտենք, նման աշխատանքների թվում խաղացել է իր էական դերը հայերեն թարգմանությունների սկզբունքների որոշման և հետևողական գործածության հարցերում:

Հայ թարգմանության արվեստի տեսանկյունից թերևս նույնպիսի կարևոր մի աշխատանք է «Հելլենաբանութիւն և հելլենաբան թարգմանիչք հայկական լեզուի (դար Զ-Ժ)» հոդվածը (ն. տ., 1875, ԼԳ, էջ 118-126), որն ավելի մատենագիտական-բանասիրական բնույթի է, քան զուտ թարգմանության տեսական հմտությունների վերաբերող, որպիսին, օրինակ, վերը նշած աշխատանքը:

Ուշադրության արժանի աշխատանք է «Ընդհանուր տեսութիւն մը նախնեաց թարգմանութեանց վրայ դատաստան ընելու» (ն. տ., 1875, ԼԳ, էջ 352-357) հոդվածը նույնպես արժանի է բանասիրական-բնագրագիտական մանրամասն քննության:

Հանդեսում լույս էին տեսնում նաև, այսպես կոչված, «մանր հոդվածներ», մանավանդ բառամեկնողական բնույթի, որոնք, առանձնապես հիմնված լինելով տարբեր կարգի վիմագիր կամ այլ արձանագրությունների վրա, փորձում են տալ այս կամ այն բառի ճշգրիտ ծագումը, այլև կատարել իմաստային մեկնաբանություն, որ երբեմն «հնարանքի» ձև է ստանում:

Այդպիսին է, օրինակ, հանդեսում տպագրված «Նաբոլէոն անունը» (ն. տ., 1874, ԼԲ, էջ 42) վերնագրով կարճառոտ հոդվածը, որի վերջում կարդում ենք. «Այն անձինք որ կը զուարճանան ծննդաբաշխ աւուրց գուշակութեամբ և բառից խաղարկութեամբ, գտան որ Նաբոլէոն անունը չորս մասն բաժանելով, կ'ելլայ յունական լեզուաւ իմաստ մը որ կը նշանակէ «Նաբոլէոն լինելով առիծ՝ կործանիչ քաղաքաց. (Ναπόλεον, ών, λεών, απολεών, πολεών): Ինչպիսի եզական նախագուշակութիւն». այդ է հոդվածագրի եզրակացությունը, քանի որ վերը արդեն նշված էր, որ «գիտեն յունագէտք, որ *Նաբոլէոն* անունն նոյնպէս ձևացած է ինչ որ *Տիմոլէոն*-ը, և թէ նշանակէ *առիծ հովտի* (napos, հովիտ, leon, առիծ)»²⁷:

Այսպիսով, ինչպես հասարակական, տնտեսական, մշակութային, առավել ևս կրոնական-եկեղեցական կյանքի բնագավառներ-

²⁷ Նույն տեղում, էջ 42: Ի դեպ՝ այս զվարճախոս բառամեկնությունը բերում է Հ. Աճառյանն իր «Լիակատար քերականություն» աշխատության (հ. 6) տողատակում:

րում, այնպես էլ լեզվի առումով Միհրթարյան հայրերի ջանքերով հրապարակ բերված «Բազմավեպ» հանդեսը լիովին իրագործել է իր նպատակը՝ սկզբնավորումից առ այսօր լինելով ժամանակին համընթաց, հայոց կյանքը դարձնելով հասկանալի, սատարելով նրա կենսունակությանը:

Ключевые слова: Взаимоотношение древнеармянского и новоармянского языков, уровень языка, фонетика, орфография, изучение стилей языка, лексика, лексикография, анализ текста, сведения о языках.

В. Г. Амбарцумян. Вопросы армянского языка, исследованные на страницах журнала «Базмавеп» (1843-1893 гг.). На страницах журнала «Базмавеп» (1843-1893 гг.), в течение упомянутых годов были изданы более пятидесяти статей по армянскому языку, которые нами здесь классифицируются по десяти группам, относящиеся как структуре языка и его историю, так и некоторым экстралингвистическим факторам его развития, как средство общения, т. е. функционирования в разные периоды его истории. Далее, некоторые из них, более значительные и более актуальные (статьи А. Багратуни, Г. Алишана, А. Сукряна и др.), нами анализируются и оцениваются как важные вехи развития арменоведения в свое время, однако не потерявшие интерес до сих пор, особенно для более подробного исследования армянского языка в новое время развития лингвистической науки.

Key-words: The relationship between Grabar (Old Armenian) and Ashkharabar (New Armenian), the level of the language, phonetics, orthography, the study of language styles, vocabulary, lexicography, text analysis, information about languages.

V. G. Hambardzumyan. Issues of Armenian language studies covered in the publication in the periodical “Bazmavep” (1843-1893). The review “Bazmavep”, during the mentioned years, published over fifty articles on the Armenian language studies which in this paper are classified into ten groups – covering both the Armenian language structure and history, as well as some extra-linguistic factors of the evolution of the language as a means of communication – more precisely, different periods of its development. Moreover, we have made a special reference to some more considerable and relevant articles published in the above-mentioned periodical (for instance, the papers by A. Bagratuni, Gh. Alishan, A. Sukryan, etc.), with the aim to analyse and evaluate the most significant phases of development of Armenian Studies in the respective periods of development which have not lost their relevance yet, especially, for modern researches on the Armenian language within the framework of contemporary linguistic theories.